

Tieto taikoo demokratiaa

HÄKLI, Esko. *Tiedon taika. Ensyklopedioista ennen ja nyt.* Helsinki, Otava, 1981.

Tiesittekö tämän: "Jos kaikki vuonna 1979 [Suomessa] myydyt tietosanakirjat katsottaisiin yhdeksi ainoaksi teokseksi, teosta olisi tuon vuoden aikana toimitettu ostajille noin 200 000 sarkaa. ...-Vaikka laskisimme yhteen kaikki Suomessa ja Ruotsissa asuvat suomalaiset, emme pääse juuri yli viiden miljoonan hengen. Tämä väestö, josta huomattava osa on lapsia ja vanhuksia, ostaa siis satoihin tuhansiin nousevan määrän tietosanakirjoja. Vuodelta 1962 peräisin olevan tiedon mukaan *Encyclopaedia Britannica*n vuotuista lisäidettä levisi kaikkiaan 800 000 kappaletta, vaikka markkina-alueena on käytännöllisesti katsoen koko maailma." (Häkli, s. 9.) Eipä ihme, että ruotsalaiset kunnioittavat meitä nimityksellä "värt uppslagsverksslukande grannland i öster", tietosanakirjoja ahmiva itäinen naapurimaamme (s. 7).

Läheisiä rinnakkaisilmiöitä ovat esimerkiksi sanoma- ja aikakauslehdistön voimakkuus ja jatkuva nopea kasvu Ruotsiin (ja ehkä ylimalkaankin kehittyneisiin markkinatalousmaihin) verrattuna (ks. esim. Heinonen 1981, s. 22-3). Suomi kipuaa kipuamistaan kansainvälisissä lehdistötilastoissa. Tätä nykyä vain Japanissa on sanomalehtien suhteellinen kokonaislevikki suurempi kuin Suomessa. Vuosina 1950-79 olivat sanomalehtien kokonaislevikin suhteelliset kasvuluvut eri Pohjoismaissa seuraavat:

Tanska	- 8.4 %
Norja	10.5 %
Ruotsi	12.3 %
Suomi	32.9 %

Ja Suomi on noussut - Hyvä, Keke! Hyvä, Suomi! - sanomalehtien kulutuksessa kolmannelta sijalta johtoon. (Vrt. Miettinen 1980, s. 18-9;

luvut ovat peräisin Miettisen tutkimuksesta.)

Normaali meikäläinen asenne tällaisiin ilmiöihin (tietosanakirjoilla, sanoma- ja aikakauslehdillä huippulevikkejä) lienee jonkinlainen kansallinen ylpeys; luvut osoittavat, että kuulumme sivistysmaiden joukkoon, jopa kärkeen. Harvemmin harkittaneen mahdollisuutta, että kysymyksessä olisikin patologia, tietopöhö.

Joka tapauksessa liikkuu meillä kirjallinen tieto, Painettu Sana, ylen vilkkaasti ja käy hankasti pyydyksiinkin. Siksi voikin ensinäkemältä vaikuttaa hiukan oudolta se Ahmavaaran (tosin jo hyvän aikaa sitten) esittämä ajatus, että "...kansalta ei yleisesti katsoen puutu älyä vaan tietoa (Ahmavaara 1976, s. 17). Tietohan näet tuntuisi olevan saatavilla vallan ylenpalttisesti - maailmanennätysmarkkinat esimerkiksi tietosanakirja-alalla. Mutta on tietoa ja tietoa; ei kaikki tieto ole Ahmavaarallekaan yhtä arvokasta (ja mahdollisesti hän ajatteli, että runsaankin tiedontarjonnan oloissa voi arvokkaasta tiedosta olla pulaa): "En...voi kuvitella tiedollista traditiota arvokkaaksi muulla ehdolla kuin että jokainen...sukupuolvi asettaa sen koetukselle oman järkensä kriteereillä. Vain se osa tiedon traditiosta, joka tällaisen koetteluun kohteeksi joutuu ja sen kestää, on arvokasta. ...-On ilmeistä, että perinteinen koululaitos on sikäli virheellisesti järjestetty, että sen piirissä ei ole institutionalisoitu tiedollisen tradition koettelua vaan ainoastaan tuon tradition välitys." (Emt., s. 14.) -Otamme Ahmavaaran mittapuuksemme ensyklopedioiden arvioimiseksi. Ahmavaarallahan on edellä esitetystä hedelmällinen jännite: Järkeä on, mutta tietoa puuttuu. Mutta tietoa on vaikka millä mitalla; onko sen sijaan järkeä, jos kerran koulun pelkkä välitysfunktio ei tunnu riittävän? Ahmavaarallekin siis järjen ja tiedon yhteiskunnallinen, institutionaalinen välitys on tärkeä; asiaan vaikuttaa olennaisesti, missä *muodossa* tieto ja järki toisensa kohtavat (tässä kysymyksessä Ahmavaara ei ole täysin johdonmukainen - tai sitten hänen käsityksensä ovat muuttuneet, vrt. Ahmavaara 1976, s. 234-4; K. Pietilä 1980, s. 35-6).

Miten siis on tietosanakirjojen laita - onko

tuohon laitokseen institutionalisoitu tiedollisen tradition koettelua vai vain sen välitys? Eli ovatko tietosanakirjat arvokasta vai arvotonta tiedon traditiota?

Tiedon traditiotahan tietosanakirjat ovat; "[n]imenomaan tiedon piiri näyttää olevan yleinen selitys yleisissä hakuteoksissa" sanalle *ensyklopedia*, alkujaan kreikan kielen *enky'klios paidai'a* (Häkli, s. 27). -Häkli on varmasti oikeassa todetessaan, että "...on tuskin tehokkaampaa tapaa saattaa kirjaston kokoelmassa oleva tieto laajojen kansankerrosten käsiin kuin tuon tiedon sisällyttäminen tietosanakirjoihin, jotka leviävät yleisön käsiin yhteen laskien satojen tuhansien suuruusina painoksina. Tietosanakirjat ovat tällä tavoin mitä tehokkain väline yleisessä tiedon välityksessä." (Emt., s. 85.) Ja jo kanavana, pelkkänä välityksenä ja tehokkuutena voidaan tietosanakirjoja pitää kulttuurina, ja ilmeisesti juuri kansankulttuurina. Varmaankin ne ovat arvokkaita jo sellaisinaan, vaikka eivät sisältäisikään Ahmavaaran vaatimaa tiedon koetteluun kriittistä momenttia. Samalla tavalla arvokkaita, korvaamattoman arvokkaita ovat sanomalehtemme ja muut julkisuuden välineet, vaikkeivät sisältäisikään tiedon koettelua, vaan olisivat vain (muun ohessa) tiedon välitystä - kaikissa näet *tieto on julkista* tai lähes julkista; vuonna 1973 koko väestöstä 97 %:lla oli mahdollisuus kotonaan radion kuunteluun, 80 %:lla television katseluun, 99 %:lla sanomalehden lukemiseen (Sinkko 1975, s. 14). Tietosanakirjojen levikki lienee sekin huomattava, vaikkei edellisten tasolle yltäisikään. Tässä mielessä tieto on meillä yleistä ja demokraattista. Turhaan ei Häkli ylistä *Otavani musiikkitietosanakirjan* julkaisemista, yhtenä tietosanakirjana monien joukossa, kulttuuriteoksi. Tietojen välitys on jo sellaisenaan ("...tietosanakirjat toivat yleistyessään kaiken maailman viisaudet tavallisen kansankin ulottuville...", Häkli, s. 70) arvokasta, kulttuuriteoksi nimitettävää. Mutta Ahmavaaran ehdolla - vain itse koeteltu, mutta ei pelkästään välitetty tieto, on arvokasta - on yhtä vankat perusteet kuin Häklin kiitoksillakin.

Ahmavaara näkee, että kysymys tiedosta liit-

tyy sosiaalisen organisaation ongelmiin - sitä kautta aina politiikkaan asti. Ahmavaara puhuu autoritaarisuudesta: "...se tiedon traditio joka...omaksutaan *mekaanisesti tai autoritaarisesti*, ilman uuden sukupolven siihen kohdistamaa koettelua, on arvotonta". (Ahmavaara 1975, s. 14. Kursivointi minun - KP.) -Samalla tavalla myös Häkli kytkee tietosanakirjojen tarkastelunsa lopulta yhteiskunnan poliittis-sosiaaliseen organisaatioon: "...samalla kun tietosanakirjat ovat seurausta ihmisen rajattomasta tiedollisesta uteliaisuudesta, ne ovat isku vasten väärin shamaanien kasvoja. Ne ovat välttämätön osa ihmiskunnan pyrkimyksissä saada tieto yleismaailmalliseen käyttöön ja kaikkien omaisuudeksi. Kaikkien tulee voida kuulua "tietävien puolueeseen" eikä vain harvojen ja valittujen. *Ensyklopediat kuuluvat mitat täyttäessään demokratian perusrakenteisiin.*" (Häkli, s. 135: Kursivointi minun - KP.) Häkli toteaa näin kirjansa viimeisessä luvussa, jonka otsikkona on deklaratiivomaisesti *Oikeus tietoon*.

Tieto siis lienee valtaa; tiedossa on kysymys vallan, demokratian, oikeuksien, auktoriteetin, johtajuuden yms. ilmiöistä. Tietosanakirjakin on niin muodoin poliittinen kysymys! Mutta vaikka Häklin kirja onkin runsastietoinen - ja hauska! - johdatus tietosanakirjojen vaiheisiin meillä ja muualla, ei hän saa tiedon historiallisesta yhteiskunnallistumisesta (demokratisoitumisesta - ei myöskään Suomen erikoislaatusista tietosanakirjamarkkinoista) irti juuri tavanomaisuuksia enempää. Teoreettisesti juonikkaila oivalluksilla kirja ei loista; luultavasti ei ole sellaiseen pyrkinytkään; mutta itse aineisto, ensyklopedioiden historialliset vaiheet, on kaikkea muuta kuin teoreettisesti harmaa.

Miten siis on - jos kohta tietosanakirjoissa on huikea kulttuurinen momenttinsa, niin miten on niiden demokraattisuuden laita? Niiden poliittisen merkityksen laita ylimalkaan? Muistamme Ahmavaaran kriteerin: Kriittisen omakoh-taisen koetteluun kestänyt tieto vain on arvokasta, ei-autoritaarista, siis demokraattinen elementti. Sen rinnalla on nyt Häklin väite: *Mitat täyttäessään* ensyklopediat ovat tätä!

Teoreettisen otteensa ohkaisuuden vuoksi

Häkli ei pystyisi perustelemaan argumenttiaan tietosanakirjojen demokraattisuudesta esimerkiksi Ahmavaaran kriteerin suhteen. Häklin argumentit eivät oikeastaan ole argumentteja: "Emme voi elää ilman ensyklopedioita. Ellei niitä olisi, ne olisi keksittävä." (S. 136.) Tässä Häkli on vain vallitsevan äänitorvi; suhteessa tietosanakirjojen kiistämättömään kulttuuriarvoon, Häkli paisuttaa tarkastelunsa (ehkä tarkoittamattaan) vanhahegeliläiseksi: "Mutta jos...sivilisoivaa puolta kritisoitavassa [tietosanakirjoissa] korostaa liikaa, tulee helposti vanhan Hegelin tilanteeseen. Hyvä on mahti, joka toteuttaa itsensä. Kritiikki muuttuu affirmatiiviseksi. Sivilisoivine vaikutuksineen vastustaja, kapitalismi, onkin Marxin puolella. Riistoyhteiskunnan kuoren alla on rationaalinen ydin, jossa kaikki menee hyvin." (Noro 1982, s. 85.) Sanoin, että Häklin teoreettinen ote on ohkainen. Tämä näkyy tietosanakirjojen selittämisessä. Häklillä ensyklopedioiden syntytausta on ahistoriallinen: ihmisten pohjaton uteliaisuus. Itse ihmisluonto perustelee ensyklopediat; saadaan ihmisoikeuksiin luettava *oikeus tietoon*. Ensyklopediat ovat ihmiskunnan kohtalonomaista pyrkimystä tiedon valoon, ne eivät ole historiallisia muodosteita. -Tämä kaikki on kovin ylevää, mutta huonoa teoriaa. Tietosanakirjat ovat uuden ja varsinkin uusimman ajan ilmiö; mutta inhimillinen uteliaisuus on ihmiskunnan ikäinen. Ilmiö ja selitys eivät ole samassa mittakaavassa. Taikka toisaalta: tiedonjano (uteliaisuus) on vain toinen nimi tietosanakirjoille, tiedonjano (ja sen pukeutuminen tietosanakirjan hahmoon) kuuluu *selitettävän* ilmiön alaan.

Ahistorialliset, universaaleihin ihmisominaisuuksiin (ä la uteliaisuus) perustetut selitykset eivät pure selitettävässä (tietosanakirjoissa) ilmeneviin vaihteluihin. Tietosanakirjat eivät ole kaikkina aikoina, kaikissa kulttuuripiireissä ja kaikilla markkinoilla olleet samanlaisia, vaan on olemassa *lajieroja* (nämä erot Häkli on kyllä pannut merkille; aineistolleen hän on ollut sensitiivinen). Erästä lajia nimitetään Brockhausin linjaksi. Brockhausyyppinen tietosanakirja koostuu tyypiste-

lyistä, mutta runsaslukuisista hakuartikkeleista; se tulee lähelle varsinaista sanakirjaa. Toisen mallin mukaiset ensyklopediat koostetaan pitkistä, mutta suhteellisen harvalukuisista artikkeleista; lähetään varsinaista tietokirjaa. (Häkli, s. 39.) Kaksi linjaa siis: "...kautta aikojen on punnittu sitä, onko oikeampaa esittää tiedot systemaattisina kokonaisuuksina vai pirstoa ne suppeiksi hakuartikkeleiksi, "sähkö-sanomantapaisesti puristetuiksi selityksiksi" ja "tiedonannoiksi", joiksi E.G. Palmén oli Brockhausin perinteen mukaisia tietosanakirja-artikkeleita nimittänyt." (Emt., s. 119.) -Miksi inhimillinen uteliaisuus pukeutuu milloin Brockhausin perinnettä seuraavaan, milloin taas päinvastaiseen muotoon? Kumpiko linja paremmin täyttää ensyklopedian mitat demokratian perusrakenteena? Häklin essee herättää kysymyksiä.

Meillähän on ollut havaittavissa muutosta siinä, miten ensyklopedioiden suuriin perinteisiin on suhtauduttu: "Suppeiksi hakuartikkeleiksi kootun aakkosellisen tietopakkauksen sijalle haluttiin luoda yhä edelleen kylläkin aakkosellinen hakuteos, mutta se oli laajoista synteettisistä artikkeleista hahmotettava kokonaisuus, jossa kuvia käytettiin aikaisempaa enemmän." (Emt., s. 119. Häkli viittaa tässä 1970-luvun kehitysilmioihin.) Painopiste on siirtymässä tietoSANAKIRJASTA kohti TIETOSANAKIRJAA. -Sikäli kuin ensyklopedioilta voidaan ensinkään perästä "tiedon tradition omakohtaisen ja kriittisen koettelu institutionalisoinnista", on se jotakin, jonka täytyy liittyä näiden kirjojen muotoon. (Vrt. Sironen 1982, s. 269: "Tärkeintä siinä ei ole se, mitä opetetaan, vaan miten.") Miten arvioisimme erityyppisiä tietosanakirjoja?

Kummallakin peruslinjalla on puolensa. Brockhausyyppinen ensyklopedia epäilemättä vaatii lukijan omakohtaista panosta edellyttäessään lukijalta verraten irrallisen tieto- tai tosiasia-aineksen sijoittamista johonkin yhteyteen. Jo tämä voi olla eräs muoto tiedon kriittistä koettelua. Mutta voimme ajatella tiedon tradition koetteluun määritelmäksi jotakin seuraavan kaltaista: "Onnistuneessa luennossa tai esitelmässä, enemmän tai vähemmän vapaassa esityksessä

muistiinpanojen pohjalta on tämän seurauksena koettavissa..."ajatellun todellinen tämänhetkisyys", jossa yleisölle samalla mahdollistuu pitkälle menevä konkreettinen osanotto luennoijan "henkiseen sisäisyyteen"..." (Sironen, s. 264. Sironen lainaa tässä Jaspersia.) Luonnehdintaa täydentää hyvin Siroksen lainaus (s. 268) Schleiermacherilta (vuodelta 1808): "Kaikeksen minkä opettaja sanoo täytyy syntyä kuulijoiden edessä; hän ei saa kertoa, mitähän tietää, vaan hänen tulee uusintaa oma tietämisensä, itse teko, niin että kuulijat eivät vain kerää tietoja, vaan itse tarkkailevat järjen toimintaa tiedon tuottamisessa ja näin tarkkailemalla sitä jäljittävät." Jälkimmäisen tyyppiseen tiedon tradition koetteluun eivät Brockhausin linjan mukaiset teokset soveltune yhtä hyvin kuin "syntetisoivat" ensyklopediat.

Itse elämä on ratkaissut eräitä kysymyksiä. Brockhaustyyppiset "analyttiset" ensyklopediat ovat aina olleet sivistyneistön suosima linja, "syntetisoivat" tietosanakirjat taas laajojen markkinoiden (ks. Häkli, s. 120-2). Niinpä ei meillä ole saatavissa uutta "analyttisen" linjan hakuteosta. Mutta - niin kuin sanottu - ei demokratian mahdollisuus tähän kaadu; "synteettinenkin" teos voi olla lukijan kritiikin käynnistäjä ja koetinkivi Siroksen kuvailemassa merkityksessä. -On tietenkin maallikon vaikea sanoa, mitä tiedon tradition aktiivisen koettelu herättäminen edellyttäisi tietosanakirjan muodolta (ja sisällöltä) tai missä määrin nykyiset tekniset ratkaisut (Häklillä on niistä varsin monipuolinen katsaus, s. 98-134) sitä jo tuottavat. Ensyklopedioiden pitkä ja (varsinkin meillä) elinvoimainen kehityshistoria kuitenkin takaa, että jo perinteestä voi löytää mahdollisuuksia monenlaisiin alkuihin.

Häklin aukaisema tutkimusala puolestaan tuntuisi tarjoavan monenlaisia ja hupaisia mahdollisuuksia tiedotustutkimuksille.

Kauko Pietilä

Kirjallisuus

- AHMAVAARA, Yrjö. *Informaatio. Informatiivisen joukkotiedotuksen loogiset perusteet*. 3. uud.p. Helsinki, Weilin+Göös, 1975.
 AHMAVAARA, Yrjö. *Yhteiskuntakybernetiikka*. Helsinki, Weilin+Göös, 1976.
 HEINONEN, Olli. Menee lujaa - eri suuntiin. *Suomen Lehdistö*, 52(10), 1981, s. 22-3.
 MIETTINEN, Jorma. Sanomalehtien lukeminen. *Viestintätutkimuksen Seuran julkaisusarja*, nro 1. Helsinki, Weilin+Göös, 1980.
 NORO, Arto. Kritiikin käsitteen odysseia. *Tiede & Edistys*, 7(2), 1982, s. 81-6.
 PIETILÄ, Kauko. Uuden journalismin tutkimus- ja kehittämisprojektista. *Tiedotustutkimus*, 3(3), 1980, s. 29-38.
 SINKKO, Risto. Tiedotusvälineiden kulutus ja sen muuttuminen. Teoksessa LIITTUNEN, Yrjö & SINKKO, Risto (toim.). *Yhteiskunnallinen tieto ja tiedotustutkimus*. Helsinki, Weilin+Göös, 1975, s. 13-43.
 SIRONEN, Esa. Elementtejä luennon teoriaksi. Teoksessa ITKONEN, E. ym. (toim.). Ajatuksen ja toiminnan tiet. Matti Juntusen muistokirja. *Jyväskylän studies in education, psychology and social research*, no. 45, 1982, s. 261-70.

Katetta ja vajetta

Suomalaisen tiedotustutkimuksen bibliografia VII. *Tampereen yliopisto, tiedotusopin laitos, sarja E*, nro 2, 1982.

Arvioitaessa bibliografioita on mielestäni aina kyse käyttökelpoisuuden arvioinnista olipa sitten kyseessä rakenne, kate tai kuvailu. Käytön tunteminen helpottaisi arviointia kovasti. Tässä lähdän siitä ehkä pahastikin liioitellusta arviosta, että bibliografiaa yleensä käytetään.

Tiedotustutkimuksen rajausongelmat ja kate

Ylikate ja katteen vaje eivät ole samanasteisia puutteita. Ylikatteista on ehkä vaivattomampaa laatia. Suomalaisen tiedotustutkimuksen alue on ollut perinteisesti laaja, laajempi kuin esimerkiksi muissa pohjoismaissa. Ylikatteina kylä silti voineen pitää Blomin artikkeleita työläistietoisuudesta. Joukkoon eksyneet jotkin toimitukselliset artikkelit kuuluvat myös tähän ryhmään.